

Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Κριτική αξιολόγηση του άρθρου της Χ. Βιτσιλάκη*

Χριστίνα Νόβα-Καλτσούνη**

Η διαπραγμάτευση ενός θέματος, όπως οι καταλήψεις των σχολείων από μαθητές, είναι ένα εγχείρημα ενδιαφέρον, αλλά συγχρόνως δύσκολο, ιδιαίτερα όταν η προσέγγισή του αποσκοπεί στην αναζήτηση μιας αιτιώδους σχέσης μεταξύ της συγκεκριμένης συμπεριφοράς των μαθητών και της διαδικασίας κοινωνικοποίησής τους.

Τόσο στο θέμα της κοινωνικοποίησης, όσο και σε εκείνο της απόκλισης οι θεωρητικές προσεγγίσεις είναι πολλές και συχνά αντιφατικές, χωρίς μέχρι σήμερα να έχει διατυπωθεί, για κανένα από τα δύο αυτά κεφάλαια της Κοινωνιολογίας, μια θεωρία που να ερμηνεύει συνολικά το φαινόμενο που μελετά και να είναι συγχρόνως γενικά αποδεκτή.

Στην περίπτωση της κοινωνικοποίησης, οι προσπάθειες που έχουν γίνει με στόχο τη συγχώνευση των δύο βασικών κοινωνιολογικών θεωρητικών κατευθύνσεων, της κοινωνιοκεντρικής-κανονιστικής και της ατομοκεντρικής-ερμηνευτικής, σε ένα ολικό θεωρητικό μοντέλο κοινωνικοποίησης (π.χ. Habermas, Wentworth, Hurrelmann), δεν κατέληξαν σε ένα πειστικό και γενικά αποδεκτό σχήμα.

Από την άλλη πλευρά, οι θεωρίες της απόκλισης αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα και αποτελούν το πεδίο αντιπαράθεσης, όχι μόνον επιστημόνων με διαφορετικούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς, αλλά και επιστημών ή επιστημονικών κλάδων, όπως η Κοινωνιολογία, η Παιδαγωγική και Ψυχολογία ή η Κοινωνική ψυχολογία και η Εγκληματολογία.

---

* Το άρθρο της Χ. Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη «Οι μαθητικές καταλήψεις του 1990: Ερευνητικά πορίσματα και θεωρητικές προεκτάσεις» δημοσιεύτηκε στο 11ο τεύχος του «Βήματος των Κοινωνικών Επιστημών», σελ. 125-166.

** Ειδικός Επιστήμονας στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας.

Τα προβλήματα αυτά είναι αναπόφευκτο να προβάλλονται σε μια προσπάθεια μελέτης και αιτιώδους σύνδεσης των δύο αυτών φαινομένων (κοινωνικοποίηση, απόκλιση). Τα κενά, οι ασάφειες, οι αντιφάσεις γίνονται τότε αναπόφευκτα.

Αν στα στοιχεία αυτά προστεθούν και θεωρητικά ή μεθοδολογικά λάθη, που ενδεχόμενα οφείλονται στην επιφανειακή ενασχόληση και με τα δύο αυτά αντικείμενα της Κοινωνιολογίας τότε, η διαπραγμάτευση ενός τόσο επίκαιρου και ενδιαφέροντος θέματος, όπως οι καταλήψεις των σχολείων, μπορεί να αποδειχθεί αμφίβολης αξίας και χρησιμότητας.

Παραβλέποντας πολλές επιμέρους αδυναμίες θα μπορούσε κανείς να σταθεί σε θέματα περισσότερο ουσιαστικά για την αξιολόγηση αυτής της εργασίας:

1. Η επιγραμματική και ασαφής αναφορά στις βασικές θεωρητικές προσεγγίσεις του φαινομένου της κοινωνικοποίησης και της απόκλισης αποτελεί την πρώτη και αρκετά σημαντική αδυναμία αυτής της προσπάθειας. Οι αναφορές στη θεωρία είναι αρκετά σύντομες και γι' αυτό δύσκολο να κριθούν επί της ουσίας. Το ίδιο ασαφές παραμένει μέχρι το τέλος της εργασίας το θεωρητικό μοντέλο το οποίο χρησιμοποιείται για τη μελέτη του φαινομένου.

Λαμβάνοντας υπόψη τα όσα διατυπώνονται στο κεφάλαιο με τίτλο «Θεωρητικός και μεθοδολογικός προβληματισμός», έχει κανείς την εντύπωση, πως το μοντέλο αυτό θα είναι στη βάση του μαρξιστικό με έναν τόνο συμβολικού ιντεραξιονισμού, αφού η συντάκτρια αναφέρει:

«Αποδεχόμενοι τον καθοριστικό ρόλο της οικονομικής υποδομής, αλλά αποποιούμενοι τις μονοδιάστατες προσδιοριστικές της δυνατότητες, εστιάζουμε, στην παρούσα εργασία, την προσοχή μας στους συλλογικούς αυτούς φορείς –θεσμοποιημένους και μη, οικονομικά καθορισμένους και μη– που μέσα από τη δράση τους πλάθουν αξίες και πρότυπα».

Η εντύπωση όμως αυτή ανατρέπεται στη συνέχεια, όταν η συντάκτρια με απόλυτο τρόπο μας βεβαιώνει πως «ένα από τα βασικά πορίσματα της έρευνας (...) είναι ότι οι καταλήψεις των σχολείων τον χειμώνα του 1991 ήταν περίπτωση μίμησης».

Η προσέγγιση όμως μιας μορφής αποκλίνουσας συμπεριφοράς με μεθοδολογικό εργαλείο τον μαρξισμό –έστω και διανθισμένο με ιντεραξιονισμό– και η ερμηνεία του φαινομένου αυτού ως μίμηση, είναι στοιχείο που γεννά μια σειρά από ερωτήματα.

Άξιο προσοχής είναι στην προκειμένη περίπτωση, ακόμη και αν δεχθούμε την εκδοχή της μίμησης, πως ένα από τα «βασικότερα πορίσματα» της έρευνας δεν έχει «ντυθεί» θεωρητικά. Ενώ δηλαδή το στοιχείο «μίμηση» έχει αναχθεί σε αποφασιστικής σημασίας παράγοντα ερμηνείας του φαινομένου της κατάληψης, δεν γίνεται καμιά αναφορά στα όσα περί μίμησης και αντιγραφής συμπεριφοράς αναφέρονται στη σχετική με την κοινωνικοποίηση και την απόκλιση βιβλιογραφία. Τουλάχιστον, οι θέσεις

του G. Tarde για το ρόλο της μίμησης στην αποκλίνουσα (εγκληματική) συμπεριφορά και η απάντηση του Durkheim σ' αυτές (όπως εκφράζονται μέσα από το έργο του «τα κοινωνικά αίτια της αυτοκτονίας») θα έπρεπε να ληφθούν υπόψη. Αλλά, και οι θεωρίες της μάθησης και ειδικότερα του Sutherland («differential association theory») δεν μπορεί σε μια τέτοια περίπτωση να παραληφθεί.

Αντί όμως αυτών, παρατηρεί κανείς να επιστρατεύονται μια σειρά ετερόκλητων στοιχείων, όπως η ψυχοσωματική ανάπτυξη, η νοητική ανάπτυξη (Piaget), οι ομάδες ομηλικών, μέχρι το «χάσμα γενεών», το cohort effect και τα M.A.T., προκειμένου να ερμηνευθεί μια μορφή αποκλίνουσας συμπεριφοράς, όπως οι καταλήψεις.

Έτσι όμως, έχει κανείς την εντύπωση, πως χρησιμοποιείται ένα πολυ-παραγοντικό ερμηνευτικό μοντέλο και όχι αυτό που προαναγγέλλεται. Ένα πολυπαραγοντικό, ωστόσο, μοντέλο, το οποίο λόγω της ασαφούς μεθοδολογίας που ακολουθείται δεν μπορεί να είναι απαλλαγμένο αντιφάσεων:

Για παράδειγμα, ενώ από τη μια πλευρά η εργασία καταλήγει στο συμπέρασμα πως οι καταλήψεις ήταν «μίμηση», διαπιστώνει συγχρόνως πως, σύμφωνα με την άποψη του 54% των μαθητών, αποτελούσαν και «μια συνειδητή πράξη μέσω της οποίας οι μαθητές διεκδικούσαν συλλογικά αιτήματα για τη θεατίωση της παιδείας».

2. Εντελώς ακατάληπτο φαίνεται να είναι το κεφάλαιο περί «νοητικής ανάπτυξης» των μαθητών και οι «διαπιστώσεις» στις οποίες προβαίνει η ερευνήτρια με τη βοήθεια... δύο ερωτήσεων.

Ενώ από τη μία πλευρά διαπιστώνεται πως «η εικόνα που διαμορφώνεται από τα προαναφερθέντα στοιχεία σκιαγραφεί ένα νεανικό πληθυσμό, η πλειοψηφία του οποίου εκφράζει, μέσα από τις καταλήψεις, μια νεανική επιπολαιότητα και διάθεση φυγής από τη σχολική καθημερινότητα και συνάμα μια πολύ συγκεκριμένη κριτική των εκπαιδευτικών θεμάτων» και πως «μόνο μία μειοψηφία» έχει να επιδείξει μια γενικευμένη αφαιρετική σκέψη, καθώς και έναν «φιλοσοφικά, υπαρξιακά ή πολιτικά εμβαθυσμένο προβληματισμό», διευκρινίζεται στη συνέχεια πως «τα πορίσματα αυτά δεν (...) αντανακλούν διαβαθμίσεις νοητικής ανάπτυξης της ελληνικής νεολαίας», για να κλείσει το κεφάλαιο με την «επιβεβαίωση»: «Θεωρητικά λοιπόν, επιβεβαιώνεται το στοιχείο αυτό της κλασσικής θεώρησης του Piaget (...), στο οποίο λίγοι δίνουν σημασία, ότι δηλαδή η διαμόρφωση της γενικευμένης ή αφαιρετικής σκέψης εξαρτάται και προσδιορίζεται από τις εκάστοτε επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες».

Και βέβαια δεν γίνεται καμία αναφορά (μια και το θέμα της εξέλιξης και της ωρίμανσης θεωρείται από τη συντάκτρια του άρθρου άξιο προσέγγισης) στον Kohlberg, ο οποίος, βασισμένος στον Piaget, διατύπωσε τη θεωρία των έξι σταδίων ηθικής εξέλιξης και ωρίμανσης, που στην προκειμένη περίπτωση θα ενδιέφερε περισσότερο από εκείνη του Piaget.

3. Ένα τόσο ακανθώδες θέμα, όπως είναι ο ρόλος της οικογένειας και του σχολείου στην αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας και του συ-

στήματος, «τακτοποιείται» με εκπληκτική ευκολία και ταχύτητα, με τη βοήθεια δύο ερωτήσεων, οι οποίες μάλιστα δεν απευθύνονται στους βασικούς εκπροσώπους των θεσμών αυτών, όπως είναι οι γονείς και οι παιδαγωγοί, προκειμένου να αξιολογηθούν οι στάσεις στους στο θέμα, αλλά σε πρώην μαθητές, δύο χρόνια μετά τις καταλήψεις.

Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για τα αποτελέσματα του πίνακα 8.

4. Η θέση της συντάκτριας, πως όταν μια αποκλίνουσα συμπεριφορά δεν τιμωρείται, σημαίνει πως γίνεται και αποδεκτή, θα πρέπει να θεωρηθεί ως απλοποίηση. Ούτε είναι πάντα «ιδιοποιό στοιχείο αποκλίνουσας συμπεριφοράς (...) η ρητή και αταλάντευτη καταστολή της από τους αρμόδιους κοινωνικούς φορείς».

Υπάρχουν άπειρες περιπτώσεις παραβίασης κοινωνικών κανόνων με τη σιωπηρή συναίνεση μιας κοινωνίας. Η σχέση κοινωνικός κανόνας - απόκλιση - κοινωνικός έλεγχος είναι πολυδιάστατη και πολλές φορές αμβλύνονται τα κριτήρια τόσο για τον προσδιορισμό της απόκλισης, όσο και της αντίδρασης του κοινωνικού ελέγχου απέναντι σ' αυτή, αφού συνεκτιμηθούν διάφοροι παράγοντες και ειδικότερα όταν θέλουμε να αποφύγουμε όξυνση της κατάστασης. Στην περίπτωση των καταλήψεων θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας –συν τοις άλλοις– και αυτή τη διάσταση της υπόθεσης, όταν εκφέρουμε κρίσεις στον τρόπο αντίδρασης των φορέων κοινωνικοποίησης.

Εκτός αυτού, στο σχολείο πολλές μορφές αποκλίνουσας συμπεριφοράς θεωρούνται παραβάσεις εσωτερικών κανονισμών του, οι οποίες δεν ενεργοποιούν αυτόματα τους θεσμούς του επίσημου κοινωνικού ελέγχου (αστυνομία, εισαγγελικές/δικαστικές αρχές). Εκλαμβάνονται δηλαδή ως εσωτερικό θέμα του οργανισμού (σχολείο) που θεωρείται ως μια κοινότητα που έχει τη δυνατότητα και τη διακριτική ευχέρεια να αξιολογεί και να διευθετεί, μέχρι ενός σημείου, τις υποθέσεις της με τα όργανα που διαθέτει.

Στη σύγχρονη και σχετική με το θέμα της αποκλίνουσας/παραβατικής συμπεριφοράς στα σχολεία βιβλιογραφία, εκφράζεται η άποψη να αποτελεί έργο του σχολείου η διευθέτηση αποκλίνουσας συμπεριφοράς των μαθητών, ακόμη και ο χαρακτηρισμός μιας πράξης ως αποκλίνουσας. Κι αυτό, γιατί ο δάσκαλος μπορεί καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον «αρμόδιο» να αποφανθεί τόσο για τη συμπεριφορά του μαθητή, όσο και για τα μέτρα που πρέπει να ληφθούν, επειδή είναι ο μόνος που γνωρίζει όλα τα στοιχεία μιας πράξης και ειδικότερα το «δρον υποκείμενο» (μαθητή) και την «περίσταση της πράξης».

5. Η παρατήρηση, ότι οι μαθητές δεν γνώριζαν αν η συμπεριφορά τους ήταν αποκλίνουσα, δεν θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί ως επιχείρημα της θέσης ότι οι καταλήψεις ήταν «μίμηση».

Για την Κοινωνιολογία είναι σαφές, πως τα άτομα στις σημερινές σύμβετες κοινωνίες συμμετέχουν σε ένα πολύπλοκο σύστημα ρόλων και κατά συνέπεια και κανόνων ρυθμιστικών της συμπεριφοράς τους, πράγμα που καθιστά σχεδόν φυσικό το γεγονός να μη γνωρίζει κανείς με ακρίβεια ποιών κανόνων είναι αποδέκτης, ποιά δράση του ενεργοποιεί

τον κοινωνικό έλεγχο και ποιά όχι. Το πρόβλημα αυτό της διάκρισης κοινωνικά αποδεκτών ή μη αποδεκτών συμπεριφορών είναι εντονότερο στους ανηλίκους και λόγω ηλικίας. Πολλές φορές, όχι μόνο στην περίπτωση ανηλίκων, αλλά και ενηλίκων, η συνειδητοποίηση ενός κανόνα συντελείται μόνον με την παράβασή του (Popitz).

Στην περίπτωση των καταλήψεων η άγνοια του κανόνα δικαιολογείται και για έναν ακόμη λόγο: έλλειπαν βασικά στοιχεία του κανόνα, προκειμένου αυτός να γίνει συνειδητά σεβαστός ή να παραβιαστεί συνειδητά από τους μαθητές. Τα στοιχεία αυτά ήταν: η σαφήνεια στη διατύπωση του κανόνα, το πλαίσιο μέσα στο οποίο μία συγκεκριμένη συμπεριφορά θα συνιστά παράβασή του, καθώς και οι συνέπειες της παράβασης αυτής (βλ. σημείο 7).

6. Η επιλογή και ο χαρακτήρας του δείγματος συνιστούν μια άλλη αδυναμία αυτής της εργασίας. Πρόκειται για ένα περιορισμένο δείγμα με απεριόριστες φιλοδοξίες, αφού προσβλέπει στην εκπροσώπηση του φαινομένου των καταλήψεων σε πανελλαδική κλίμακα.

Η απάντηση σε ερωτήματα που αφορούν γεγονότα που διαδραματίστηκαν δύο χρόνια πριν την έρευνα, σε εντελώς διαφορετικό πλαίσιο από εκείνο μέσα στο οποίο καλούνται τα υποκείμενα της έρευνας (φοιτητές) να κρίνουν αυτά τα γεγονότα, επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό την εγκυρότητα των στοιχείων. Δύο χρόνια για τον έφηβο σημαίνουν σημαντικές διαφοροποιήσεις στις στάσεις, τις αντιλήψεις, τις αξιολογικές του κρίσεις. Πόσο μάλλον όταν οι απόψεις αυτές εκφέρονται από «τακτοποιημένους» φοιτητές.

Η επισήμανση από την ερευνήτρια, ότι έχει επίγνωση των μεθοδολογικών αδυναμιών (αντιπροσωπευτικότητα του δείγματος) δεν αλλάζει την κατάσταση, πόσο μάλλον όταν και αυτή η επισήμανση αναιρείται σε σχετική παραπομπή (βλ. σημείωση 9).

7. Δεν διευκρινίζεται γιατί η κατάληψη του σχολείου είναι συμπεριφορά που «αντιβαίνει στην έννομη τάξη» ή γιατί αποτελεί αξιόποινη πράξη «καθαυτή». Η διευκρίνιση αυτή είναι απαραίτητη και σημαντική, τη στιγμή που δεν υπάρχει άρθρο στον Ποινικό Κώδικα (Π.Κ.), που να ρυθμίζει ειδικά το θέμα της κατάληψης. Η πράξη αυτή ρυθμίζεται από το άρθρο 334 §3 του Π.Κ. «περί διατάραξης οικιακής ειρήνης» και διώκεται αυτεπάγγελτα μεν, αλλά μόνον μετά από έκφραση της αντίθεσης του Διευθυντή του Σχολείου προς τη συγκεκριμένη πράξη. Μόνο τότε είναι δυνατή και η άσκηση δίωξης σε βάρος των γονέων για «παραμέληση άσκηση εποπτείας ανηλίκου» άρθ. 360 του Π.Κ.

Τα αδικήματα δε, που διαπράττονται στη διάρκεια της κατάληψης (φθορές ή άλλες πράξεις βίας), όσο και αν είναι υποπροϊόντα της, διαχωρίζονται από αυτή και διώκονται από τα αντίστοιχα άρθρα του Π.Κ. Και στις δύο αυτές περιπτώσεις η συμπεριφορά δεν είναι απλώς αποκλίνουσα, αλλά παραβατική. Διάκριση που η συντάκτρια του άρθρου δεν επιχειρεί.

Ακόμη, η θέση της συντάκτριας πως στην κανονιστική προσέγγιση η απόκλιση είναι στοιχείο συνυφασμένο με τη «φύση» της συμπεριφοράς,

δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα. Ούτε ο Parsons ούτε ο A. Cohen ή ο Sutherland ή ο Durkheim (εκπρόσωποι της κανονιστικής προσέγγισης) διατύπωσαν ποτέ την άποψη πως η αποκλίνουσα συμπεριφορά είναι ιδιότητα που ενυπάρχει στην ίδια τη «φύση» της συμπεριφοράς, αγνοώντας το κοινωνικό-πολιτισμικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή εμφανίζεται.

8. Αυτό που κανείς μάταια αναζητά στην εργασία αυτή, ανεξάρτητα από την τοποθέτησή του απέναντι στο φαινόμενο των καταλήψεων, είναι η συστηματική σύνδεση των αιτημάτων των μαθητών και της λειτουργίας του εκπαιδευτικού συστήματος με τη συγκεκριμένη συμπεριφορά των μαθητών.

Η επιγραμματική αναφορά στο στοιχείο αυτό δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη από μια μελέτη που, όπως διατείνεται η συντάκτριά της, έχει ως σημείο αναφοράς τη «φύση του συγκεκριμένου κοινωνικο-οικονομικού σχηματισμού και τις ιστορικές-πολιτισμικές συνθήκες του, καθώς και τις κοινωνικές συγκρούσεις που πηγάζουν απ' αυτόν».

Αντί μιας τέτοιας μορφής αντιπαράθεσης, συνάγεται πως οι καταλήψεις είχαν ως στόχο την ... ανατροπή του εκπαιδευτικού θεσμού, αφού η συντάκτρια παρατηρεί: «Ακόμα και με τα κριτήρια των "κριτικών" και "αντιεξουσιαστικών" θεωρητικών και εμπειρικών προσεγγίσεων η εν λόγω περίπτωση θεωρείται αποκλίνουσα συμπεριφορά. Η κριτική στο δομημένο αυταρχισμό των εξουσιαστικών κοινωνικών θεσμών –οικογένειας, σχολείου, κράτους– και η αντιπρόταση για ισότιμες σχέσεις και δημοκρατικό διάλογο μεταξύ κοινωνικοποιητικών φορέων και υπό-κοινωνικοποίηση νεαρών ατόμων, δεν αναιρούν την αναγκαιότητα του σχολείου, ούτε καθιστούν θεμιτή την ολική ανατροπή του εκπαιδευτικού θεσμού μέσω της συλλογικής δράσης των μαθητών».

Βέβαια, η επισήμανση των αδυναμιών αυτής της εργασίας δεν σημαίνει, σε καμιά περίπτωση, πως αυτή δεν έχει πολλές θετικές πτυχές. Για παράδειγμα, πολύ εύστοχος είναι οι παρατηρήσεις για τα διάφορα κοινωνικά κινήματα, για την επίδραση του αντιαυταρχικού κινήματος και των συγκεκριμένων πολιτικών-κοινωνικών συνθηκών στη διαμόρφωση στάσεων στην ελληνική κοινωνία κ.λ.π.

Αν και σε ποιο βαθμό όμως η κατάληψη αποτελεί συστατικό στοιχείο της κοινωνικοποιητικής διαδικασίας, όπως υποστηρίζεται στην εν λόγω εργασία, είναι θέμα που δεν είναι εύκολο να απαντηθεί χωρίς τη βοήθεια μιας διαχρονικής και συγκριτικής μελέτης. Ακόμη δυσκολότερο είναι να διερευνηθεί με τα μεθοδολογικά εργαλεία αυτής της εργασίας, αν οι γονείς στα πλαίσια του κοινωνικοποιητικού τους έργου «καλλιέργησαν στα παιδιά τους την αντίληψη της κατάληψης σαν αποκλίνουσα ή σαν κοινωνικά αποδεκτή συμπεριφορά».

Η απόφαση του Υπουργείου Παιδείας για παράταση της σχολικής χρονιάς σε όσα σχολεία πραγματοποιήθηκαν καταλήψεις κατά το σχολικό έτος 1992/93 και η αποδοχή αυτής της απόφασης χωρίς ουσιαστικές αντιδράσεις, τόσο από τους μαθητές όσο και από βασικούς θεσμούς κοινωνικοποίησης (οικογένεια, σχολείο), μάλλον αναιρούν μια τέτοια θέση.

Η κριτική αξιολόγηση της συγκεκριμένης εργασίας φέρνει για μια ακόμη φορά στο προσκήνιο ένα θέμα που απασχόλησε και απασχολεί όλους όσους ασχολούνται με θέματα επιμετρικής έρευνας και ειδικότερα το θέμα της εγκυρότητας και αντικειμενικότητας των αποτελεσμάτων.

Η κοινωνική πραγματικότητα, όντας δύσκολο να χωρέσει στα τετραγωνίδια ενός ερωτηματολογίου, είναι ευνόητο να υποβάλλεται σε αφαιρέσεις για τους σκοπούς της μεθόδου μελέτης της. Τα στοιχεία που θα επιλεγούν για τη συρρίκνωσή της και το «στρίμωγμά» της σε τετραγωνίδια, είναι αναπόφευκτο να φέρνουν τη σφραγίδα του μελετητή, αντικατοπτρίζοντας έτσι περισσότερο τις αντιλήψεις του, τις προκαταλήψεις και τις εκτιμήσεις του και λιγότερο τις πραγματικές συνιστώσες ενός φαινομένου.

Τέλος, οι αδυναμίες της εργασίας, που επισημάνθηκαν, θα πρέπει να αποδοθούν, εκτός των άλλων, και στο γεγονός ότι δεν έχουν εκπονηθεί παρόμοιες μελέτες, οι οποίες θα αποτελούσαν ένα είδος οδηγού για τη συντάκτριά της. Το γεγονός ότι επιχειρείται, εντούτοις, κάτι τέτοιο θα πρέπει να αξιολογηθεί οπωσδήποτε ως πολύ θετικό.

Το εγχείρημα αυτό, όχι μόνο εμπλουτίζει τη σχετική βιβλιογραφία, αλλά δίνει ερεθίσματα για περαιτέρω διερεύνηση του θέματος. Άλλωστε, μια έρευνα δεν θεωρείται ότι πέτυχε το στόχο της μόνο όταν έχει λύσει βασικά θεωρητικά ζητήματα, αλλά, προπάντων, όταν δίνει ερεθίσματα και θέτει ερωτήματα. Από την άποψη αυτή η παρούσα εργασία έχει πετύχει πλήρως το στόχο της.

